

Степан ГЕЛЕЙ (Львів)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО – ТВОРЕЦЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ, НАДХНЕННИК УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

(Історіографічний аспект)

Україна, її минуле і майбутнє є центром політичних поглядів Т. Шевченка. Саме йому випала історична місія сформулювати, розвинути та обґрунтувати національну ідею українського народу. За умов бездержавності поет змушений був виконувати низку суспільних функцій, притаманних модерній літературі, зокрема ідеологічну, просвітницьку, виховну, культурно-синтезівну. Така багатофункціональність була характерною для письменників тих народів, де процес формування модерної нації виглядав загальмованим. Роль Т. Шевченка у формуванні української нації добре сформулював Борис Грінченко, який визнавав його чимось більшим, ніж поетом: “Ми певні, – писав він, – що в українській літературі з’явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного, рівного йому своїм значенням у справі національного відродження...”¹.

У подальшій боротьбі за державність української нації ми розглядаємо Т. Шевченка як духовного батька сучасної української людини, як предтечу українського майбутнього, як автора національного імперативу – основної ідеї, що формує український спосіб мислення. У статті “Українці”, яка була написана в 1906 р. на замовлення відомого угорського славіста, професора Будапештського університету Оскара Ашбота для Енциклопедії світової літератури, Іван Франко зазначив, що перші твори Т. Шевченка засвідчили появу великої особистості. “Справжню велич Шевченка можна зрозуміти, – писав І. Франко, – лише порівнявши його з попередниками і вчителями – польськими та російськими поетами Адамом Міцкевичем, Кіндратом Рилєєвим і Олександром Пушкіним. І то не тому, що він рівний їм по силі відтворення світу. Він надто самотній і різниться від них навіть тим, чого в них учився. Попередніх та сучасних йому українських поетів він перевершує своєю палкою надхненністю і пристрасстю, як височезна гора навколишнє передгір’я”².

Характеризуючи поетичні твори Т. Шевченка на історичні теми, І. Франко зауважив, що історію поет вивчав лише з народних переказів. Проте в його поемах бачимо не лише бездоганну пластичність образів (козацьке військо, що вирушає Чорним морем проти турків, битви козаків із поляками), а й основи історичної мудрости, яка в нього набагато глибша, ніж у сучасних йому українських істориків,

¹ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – Київ, 1994. – С. 72.

² Франко І. Українці. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 182.

таких як Дмитро Бантиш-Каменський чи Микола Маркевич. Ідеалом Т. Шевченка, була, на думку І. Франка, не автономія козацької України, а вільна Україна “без раба і пана”³.

Ідею національної самостійності І. Франко порушив й у статті “(На роковини Т. Г. Шевченка)”, яка датується орієнтовно 1902–1903 роками: “Візьмім насамперед ті великі та болючі політичні та суспільно-політичні питання про нашу національну самостійність, про можливість добитися нам повного права в своїй хаті і повної національної єдності. Нема сумніву, що Шевченко відчував їх дуже живо, хоч звісно, по-своєму, зразу в формі відновлення гетьманщини, пізніше в формі більше республіканській. Те своє почуття він вилив у словах, які й досі мусять оживлювати кожного з нас, що мостимо мости від сумної теперішності до далекого, незвісного берега будущини”⁴:

*...А я, брате,
Таки буду дожидати,
Таки буду сподіватись.
Серцю жалю завдавати*⁵.

Одним із перших, хто ґрунтовно досліджував національно-визвольні ідеї в творчості Т. Шевченка, був Степан Смаль-Стоцький. У працях “Читанє Шевченкових поезій” (1914), “Т. Шевченко. Інтерпретації” (1925), “Причинки до зрозуміння Шевченкових поем” (1929), “Концепція Шевченкової поеми “Сон” і її мистецькі переведення” (1934) він намагався обстоювати державницьку позицію найбільшого поета України. Дня 10 березня 1914 р. С. Смаль-Стоцький виступив із доповіддю “Ідеї Шевченкової творчості” на урочистих зборах членів Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, присвячених 100-річчю від дня народження поета. Характеризуючи творчість Т. Шевченка, вчений назвав його прихильником правдивої історії без будь-яких прикрас, найшляхетнішим речником української національної ідеї, палким патріотом України:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!*

Поетичною творчістю Т. Шевченко пробудив в українського народу національну свідомість, глибоко збагнувши історію України, визначив народіві ясну мету. “Лиш правдивий геній народу уміє “невченим оком” заглянути в саму душу народу, заглянути так глибоко-глибоко, – зазначав С. Смаль-Стоцький, – що перед ним не укриється ніяка тайна, а висловити все, що там побачить, так ясно, так всім зрозуміло, що кождий пізнає в тім неначе свої власні, найщиріші думки, з якими доси нібито чомусь крився перед світом; виразити так щиро, так живо, так

³ Франко І. Українці... – С. 183.

⁴ Франко І. (На роковини Т. Г. Шевченка) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1986. – Т. 43. – С. 384.

⁵ Рядки з вірша “Чернець” (1847) в автографі Т. Шевченка, за яким вірш друкується в сучасних виданнях, звучать так: *...А я, брате, / Таки буду сподіватись, / Таки буду виглядати, / Жалю серцю завдавати.*

по-мистецьки, такими чудовими образами, взятими із наскрізь народного світогляду, а так сильно, різко, часом знов з такою їдкою іронією, що від кожного слова стрепенеться душа і закамеліє людське серце тає як віск від вогню”⁶.

Т. Шевченко твердо стояв на тому, що “церков – домовина”, де Богдан “молиться, / Щоб москаль добром і лихом / З козаком ділився”, розвалиться, і з-під неї “встане Україна, / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти”. “У Шевченка ніхто ніде не найде ні одного слова яких-небудь федераційних, чи союзних міркувань, – писав С. Смаль-Стоцький. – Навпаки. Він всяку злуку України з Московщиною уважав найбільшою недолею, найбільшим нещастям України, джерелом її фізичного, духовного, матеріального, культурного і морального занепаду, уважав карою божою, як це виразно виходить із слів”⁷:

*Вкраїно,
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? – За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить...*

Щодо державного устрою, то Т. Шевченко в поемі “Юродивий” висловився однозначно:

*Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось – таки колись!*

Джордж Вашингтон визволив Північну Америку від залежності Англії, встановив у країні республіканський лад із новим і праведним законом, став першим президентом Сполучених Штатів Америки. Такого Д. Вашингтона Т. Шевченко хотів діждатися і в Україні, він твердо вірив, що український народ колись таки виборе нову форму державного ладу – республіку на чолі з президентом, який за українською історичною традицією називатиметься гетьманом.

У поезіях “Стоїть в селі Суботові...”, “Чигрине, Чигрине...”, “Великий льох” Т. Шевченко змалював занепад України, котра, як це поле, що колись зеленіло, пишалося живою весняною красою, пишалося волею, а тепер почорніло, заниділо, змарніло, неначе завмерло. Образ “почорнілого поля” Т. Шевченко використав й у поезії “І виріє я на чужині...” (“чорніше чорної землі блукають люде”).

”Під образом зеленого поля обнята Україна не тільки в своїй цілості як край, як земля, але і її історія, – писав С. Смаль-Стоцький. – Отже тут уявляється Шевченкови Україна під образом зеленого поля в самому розцвіті своїх фізичних і

⁶ Смаль-Стоцький С. Ідеї Шевченкової творчості. Читано на сьвяточних зборах членів Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 10 марта 1914. (Передрук із “Хроніки Наукового товариства ім. Шевченка”, Ч. 58). – Львів: Накладом автора, 1914. – С. 13.

⁷ Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко співець самостійної України. – Б.м.в.: Самостійна Україна, 1930. – С. 7–8.

моральних сил, у весні свого самостійного вольного життя, що чарує поета своєю свіжістю і будить надії на найкращу долю”⁸.

Славні запорожці в боротьбі за волю України під Берестечком вкрили поле битви своїми трупами. Після Переяславської ради Україна потрапляє в залежність від Москви, внаслідок чого гайворони з півночі “клюють очі козацькіі, а трупу не хочуть”. У словах “клюють очі козацькіі” С. Смаль-Стоцький бачив картину, коли гайворони роблять із живих зрячих козаків сліпих, які не бачать сумного “чорного” стану України. А тих, що “забули, невольники, що вони на світі”, поет називає трупами і запитує у них: “/ Що ми? Чиї діти? Яких батьків? Ким, за що закуті?!” Козацькі нащадки “орють у кайданах”, без боротьби терплять московську неволю, а найбільше їх геройство – проклинати долю. Т. Шевченко вірить, що прийде час, знайдуться нові славні запорожці, які “вражою злою кров’ю” волю окроплять і поле знову буде зеленіти, пишатися своєю красою. Проте сучасні поетові земляки-козаки з очима, виключаними гайворонами з півночі, нічого вже не зможуть вдіяти, бо вони втратили зір, тобто національну свідомість⁹.

Т. Шевченко змальовує запорожців як найідейніших представників лицарського духа України, як найзавзятіших борців за волю, честь і славу України. Найславніше ж їх діло – це визвольна боротьба України з Польщею. “Ми знаємо, – пише С. Смаль-Стоцький, – що історично це не зовсім вірно, але не в тім річ. Не історія нам тут важна, а ідеологія Шевченкова і тільки з становища тої ідеології можемо його поезії добре розуміти”¹⁰.

Ідеали козаччини були актуальні для Т. Шевченка від початку його поетичної творчості і до кінця життя: “Козацькі ідеали, як Шевченко собі їх уявляє, – писав вчений, – це, як ми вже сказали, те найвище, найгарніше, що витворив дух українського народу, це зміст і змісл історії, це змісл життя українського народу взагалі, це етичні підвалини його існування, його буття, це та правда, яку козак повинен завести на Україні, це синтеза української думки, це філософія історії України”¹¹.

Т. Шевченко розумів, що воля України спить доти, доки козаки знову не встануть, не збудять її зі сну, не заведуть козацького ладу.

Своїм пророчим голосом поет віщує, що

*... Од коріння тихо, любо
Зелен[і парості] ростуть
І виростуть; і без сокири,
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,
Людській шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!*

⁸ Смаль-Стоцький С. Читане Шевченкових поезій. (Передрук з ювілейного числа “Нашої школи” за 1914 рік). – Львів: НТШ, 1914. – С. 5–7.

⁹ Смаль-Стоцький С. Причинки до зрозуміння Шевченкових поем. I Шевченкове Послання. II Дві невеличкі Шевченкові думки. – Прага, 1929. – С. 39.

¹⁰ Смаль-Стоцький С. Причинки до зрозуміння Шевченкових поем. – С. 41.

¹¹ Там само. – С. 43–44.

*Не стане ідола святого,
І вас не стане...*

С. Смаль-Стоцький вважав нічим не виправданою, висмоктаною з пальця думку про те, ніби Т. Шевченко колись “насміввся над славою української козаччини”, що він із часом “втратив віру в козацькі ідеали”. Навпаки, навіть під кінець свого стражденного життя поет нічого більше не бажав, як здійснення козацьких ідеалів. Аналіз “Послання” дає підстави чітко відрізнити “живу силу дідів”, “славних прадідів великих” від того, що робили, чому служили “батьки лукаві”, “ясновельможні пани гетьмани”. Ці правнуки погані – це вже не українські, а царські козаки, ідеалом яких є не катів України катувати, а “катам допомогати – з матері полатану сорочку знімати”¹².

Характеризуючи Т. Шевченка як творця української державності, Олександр Лотоцький зауважив, що політичний зміст відображений насамперед у поетичній творчості Т. Шевченка. Очевидно, це не політична програма чи політичний трактат. Поет висловлював свої думки образами, в яких приховувався реальний зміст його політичного світогляду. “Звичайно, – зазначає О. Лотоцький, – поезія не є відповідною формою для висловлювання політичних думок; спроби вживати для цього поетичної форми взагалі не можуть бути здатні і звичайно бувають лише сухою, позбавленою поетичного значення версифікацією. Треба бути геніальним поетом, як Шевченко, щоб надати високої поетичної вартості творам, які трактують теми політичного змісту – в виразних, ясномовних, яскравих образах. Але, розкриваючи ідеальний зміст таких поезій Шевченка, ні на хвилю не треба забувати, що висловлені в них думки – одягнені в конкретні, пластичні образи, що це вже – перли правдивої поезії, і тому не можна вимагати від них формальної точності політичного трактату, – переклад самоцвітів Шевченківської поезії на брукове каміння поточної мови справляє непоборні труднощі”¹³.

Основою громадянського світогляду Т. Шевченка О. Лотоцький вважав глибоке патріотичне почуття. Патріотизм Т. Шевченка розумів як живу працю над культурним та соціальним піднесенням знедолених верств рідного народу (“Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата, – / Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати. Благослови дітей своїх / твердими руками / І діточок поцілує / Вольними устами”), як підготовку до політичного визволення Батьківщини (“Схаменіться, недолюди, / Діти юродиви! / Подивіться на рай тихий, / На свою країну, / Полюбіте ширим серцем / Велику руїну, / Розкуйтеся, братайтеся!”).

Ключову роль Т. Шевченка в історії України О. Лотоцький бачив у тому, що він відновив національно-державницькі традиції, серед завдань на перше місце поставив ідею державної незалежності як основної гарантії інтересів української нації. У короткій поетичній формулі – “в своїй хаті й своя правда, і сила, і воля” – міститься ідейний заповіт, для реалізації якого знадобиться багато праці багатьох поколінь українського народу. В цих словах – програма подальшого життя, ідеал тієї єдиної державної форми, що здатна забезпечити народові право на гідне життя.

¹² Смаль-Стоцький С. Причинки до зрозуміння Шевченкових поем. – С. 46.

¹³ Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка. Відбитка з повного видання творів Тараса Шевченка. – Львів, 1937. – Т. 4. – С. 4.

Українська національна ідея була органічною складовою Шевченкового світогляду, яку не могли витравити навіть ті нелюдські знущання, що випали на його долю. Цю ідею бачимо вже в його перших творах, повних романтичної любови до українського минулого. Як і в усіх тогочасних українських письменників-романтиків, бачимо ті самі мотиви – тугу за минулим України (“було колись, в Україні ревіли гармати, було колись, – запорожці вміли панувати”). Проте ідейна оцінка історичних явищ, що виступали сюжетною основою тих поетичних творів, у Т. Шевченка – інша. Т. Шевченко не обмежувався характеристикою зовнішніх форм минулого українського життя, а розкривав ідейний зміст тих форм. Цінністю для нього є не сама по собі козаччина, а певні історичні форми національного життя, вільного життя нації.

Сумуючи з того, що “минулося, осталися могили по полно”, поет, разом з тим, завважив, що ті могили “про волю нишком в полі з вітрами говорять”. В іншому місці поет вкладає в уста полеглому козакові такі слова: “На всій Україні високі могили, дивися, дитино, усі ті могили усі отакі. Начинені нашим благородним трупом, начинені туго. Оце воля спить! Лягла вона славно, лягла вона вкупі з нами козаками! Бачиш, як лежить, – неначе сповита!.. Тут пана немає, усі ми однако на волі жили! Усі ми однако за волю лягли, усі ми і встанем”. Воля у Т. Шевченка – основа людського життя, “бо де нема святої волі, не буде там добра ніколи”. Ні добра, ні правди: “на цім світі яка правда у людей мій сину !.. Така й досі, я думаю, в нас на Україні; та другої і не буде в невольниках-людях”.

Минувшину поет радить приймати “не лише в блискучих, лицарських картинах, але всесторонне, холодно, критично, щоб з промахів минувшини пізнати позитивні способи заради лихові в сучасности”. Історичні спогади гартували дух, формували свідомість: “Смійся, лютий враже! Та не дуже, бо все гине – слава не поляже; не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти”. Поет змальовує елегантну картину, – “Нема Січі; очерети у Дніпра питають: “де-то наші діти ділись, де вони гуляють?”, щоб відновити визвольні змагання проти ворога, який гнобить Україну під крилом чорного орла. Історичні образи поєднуються в “Юродивому” із сучасними обставинами: “Не сотні вас, а міліони / Полян, дулібів і древлян / Гаврилич гнув во время оно; / А вас, моїх святих киян, / І ваших чепурних киянок / Оддав своїм профосам п’яним / У наймички сатрап-капрал”¹⁴.

Згадуючи наслідки попередньої боротьби: “За що ж боролись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами? / За що скородили списами московські ребра?”, на тлі історичних подій поет відтворює програму українсько-татарських, українсько-польських, українсько-московських відносин і віщує страшну прийдешню бурю, виголошує недвозначний заповіт національно-державного визволення шляхом збройної боротьби.

Саме з огляду на державне визволення України Т. Шевченко, – за словами О. Лотоцького, – оцінював історичні події, зокрема в містерії “Великий льох”. Там виведено образи трьох душ, які каралися навіть за несвідомі вияви звичайної доброзичливості до людей, що скоїли злочин проти батьківщини. Одна карається за те, що з повними відрами перейшла дорогу Богданові, як їхав він у Переяслав

¹⁴ Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка. – С. 12.

Москві присягати: “Дивлюсь – гетьман з старшиною. / Я води набрала / Та вповні шлях і перейшла; / А того й не знала, / Що він їхав в Переяслав / Москві присягати!.. І вже ледви я наледе / Донесла до хати – / Оту воду... Чом я з нею / Відер не побила! / Батька, матір, себе, брата, / Собак отруїла / Тію клятою водою! / От за що караюсь”. Друга душа карається за те, що напоїла коня цареві Петрові, коли повертався він додому після Полтавської перемоги: “Що цареві московському / Коня напоїла – / В Батурині, як він їхав / В Москву із Полтави”. Третя карається за те, що усміхнулася до лютого ворога України – цариці Катерини: “Мене мати ще сповиту / На руках носила, / Як їхала Катерина / В Канів по Дніпрові... / Я глянула, усміхнулась ... / Та й духу не стало!.. Чи я знала, ще сповита, що тая цариця – / Лютий ворог України, / Голодна вовчиця”. Так змальовував поет фатальне для державних інтересів України значення цих подій – Переяславської угоди, полтавської поразки та нищення України Катериною II¹⁵.

У націоналістичній критичній традиції “історизм” Т. Шевченка, на думку Григорія Грабовича, сприймався майже вийняткові як утвердження й прославлення української свободи й національної справи у боротьбі проти чужоземного, зокрема російського, колоніалізму. Вчений критикує Дмитра Донцова, ідеолога українського націоналізму за те, що в нього окремі цікаві спостереження змішалися з максималістськими упередженнями і догматизмом. В інтерпретації Д. Донцова значення творчості Т. Шевченка полягає “в зображенні козацтва як цілковито згуртованого, дисциплінованого й самовідданого ордену лицарів, готового перемогти як зовнішніх ворогів, так і своїх нерішучих і слабкодушких співвітчизників – селян і денационалізоване дворянство”¹⁶. В інших розробках цих ідей так звана історіографія Т. Шевченка ототожнювалася з релігійним провіденціалізмом і стала синонімом сучасного українського націоналізму. Радянських вчених Г. Грабович критикує за догматизм, за те, що вони трактували Т. Шевченка як революціонера-демократа: “Будучи вихідцем з безправного, пригнобленого і забитого кріпосного селянства, зазнавши на собі всіх страхіть кріпосництва, Т. Г. Шевченко розглядав найважливіші історичні події з позицій інтересів народних мас”; його “історичні погляди... формувались в рішучій боротьбі проти дворянської, буржуазної і націоналістичної історіографії”¹⁷. Обидві ці концепції містили раціональне зерно, яке, за словами Г. Грабовича, ледве проступає з-під нашарувань хибних уявлень та спотворень.

Так звані історичні твори Т. Шевченка, хоча і містять історичні неточності, все ж правдиво відображають дух минулого і творять могутню й правильну у своїй глибинній суті картину. Г. Грабович визнає, що ця ідея стала загально визнаною в усіх дискусіях про історичну літературу. Вона передбачає, що питання точності виникає лише в тому випадку, коли твір, про який ідеться, – історичне дослідження. Уся ж історична проза належить до художньої літератури, а не до історії у вузькому розумінні. Отже, виникає запитання: чи знаходимо в Шевченковій поезії історичні твори? Наскільки правдиво в цих творах передається дух

¹⁵ Див.: *Лотоцький О.* Державницький світогляд Т. Шевченка. – С. 13–14.

¹⁶ *Грабович Г.* Шевченко як мітотворець. Семантика символів / Пер. з англ. С. Павличко. – Київ: Радянський письменник, 1991. – С. 24.

¹⁷ *Грабович Г.* Шевченко як мітотворець. – С. 24.

минулого не важливо. Питання полягає у тому, чи можна не в метафоричний спосіб говорити про поезію Т. Шевченка як про таку, що відображає історичні погляди і навіть історіософію. “Про історичні погляди чи про історіософію не можна говорити тільки тому, – стверджує Г. Грабович, – що всі різноманітні деталі, сцени, постаті, посилення тощо, які наводяться як дія підтвердження останніх, насправді становлять складові частини коду, символічної системи, котра послідовно й радикально визначає функціонування кожного цього елемента. Будучи унікальною, ця система, чи код, збігається з усім корпусом Шевченкової поезії, і кожна окреслена історична фігура чи судження, як, наприклад, Богдан Хмельницький, або вибори гетьмана, або причини втрати Україною щасливіших форм існування, отримують певне значення тільки в рамках системи¹⁸.”

Поезії Т. Шевченка, які можна назвати історичними, адже торкаються українського минулого, Г. Грабович поділив на три групи. До першої зачислив твори, які переважно відтворюють історичні події або ж згадують популярні історичні постаті. Це: “Тарасова ніч” (1838), “Іван Підкова” (1839), “Тайдамаки” (1840–1841), “Тамалія” (1842), “Невольник” (1845), “Іржавець” (1847), “Чернець” (1847), “Швачка” (1848), “У неділеньку у святую” (1848), “Заступила чорна хмара” (1848). Серед них найцікавішими вчений вважає такі твори, як “Невольник” і “Тайдамаки”.

Другу групу складають твори, які написані в перше десятиліття Шевченкової творчості. Це: “До Основ’яненка” (1839), “Думи мої...” (1839), “Розрита могила” (1843), “Чигрине, Чигрине...” (1844), “Сон” (комедія, 1844), “Тоголю” (1844), “Великий льох” (1845), “Стоїть в селі Суботові...” (1845), “І мертвим, і живим...” (1845), “Холодний Яр” (1845), “За що ми любимо Богдана” (1845–1847), “За байраком байрак...” (1847), “Ще як були ми козаками...” (1847), “Сон” (“Гори мої високі”, 1847), “Ой чого ти почорніло...” (1848), “Якби-то ти, Богдане п’яний...” (1859) і “Бували війни й військові свари...” (1860). Ці вірші, на думку вченого, повністю або частково становлять роздуми про історію, про занепад і руйнування колишнього щасливого стану буття.

Нарешті, третя група охоплює твори, написані в перші два-три роки заслання, в яких поет торкається минулого й частково описує його. Це: “Хустина” (1847), “У тієї Катерини...” (1848), “Не хочу я женитися...” (1848), “Нащо мені женитися...” (1849). У таких творах минуле відтворюється у фольклорних, народнопісенних формах, воно сприймається через цінності, погляди й почуття колективу, народу й означає Шевченкове розуміння історії загалом. Цей фактор перетворює уявний історизм Т. Шевченка в міт¹⁹.

Г. Грабович не заперечує того факту, що Т. Шевченко добре знав історичні джерела, зокрема “Історію Русів”, козацькі літописи, особливо літопис Величка, звертався у своїй творчості до архівних матеріалів. Проте Т. Шевченко був, на думку вченого, далекий від намагань обперти свою концепцію історії на джерела, що зробило би минуле відокремленим і завершеним. Саме тому відмінність між минулим і теперішнім, об’єктивним і суб’єктивним для Т. Шевченка постійно стиралася. Минуле вливалось в сучасне завдяки колективній пам’яті, завдяки силі поетової уяви. Поет закликав співвітчизників “прочитати” минуле, його “славу”:

¹⁸ Грабович Г. Шевченко як мітотворець. – С. 25–26.

¹⁹ Там само. – С. 31–33.

*Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..*

Такі історичні твори, як “Катерина”, “Княжна”, “Відьма”, “Наймичка” автор ніколи не задумував як “цілісні полотна” і не передбачав зобразити всю картину епохи, як Микола Гоголь (“Тарас Бульба”) чи Пантелеймон Куліш (“Чорна рада”). “Маємо справу скоріше з посередником, “вторинною моделюючою системою” між описаними подіями та читачами, – стверджує Г. Грабович. – Тому більша половина зазначених творів стилізована за зразками “історичних” народних пісень або дум²⁰.

Поетичні твори Т. Шевченка заповнюються матеріалом, запозиченим із легенд, фольклору й авторської уяви. Історична подія чи ланцюг подій відігравали, на думку Г. Грабовича, другорядну роль й легко пристосовувалися до вищої категорії правди, а саме: до так званого “трансцендентного відчуття минулого”, чи точніше – до структур Шевченкового українського міту.

Учений заперечує твердження Дмитра Антоновича про те, що Шевченкова “історія” має сенс лише з огляду на сучасний стан справ і тому не може оцінюватися як абсолютна дисципліна. Т. Шевченко мав доступ до історичних джерел про Петра Дорошенка, зокрема таких, що зображали П. Дорошенка в негативному світлі. Однак свідомо ігнорував їх.

Бажання відкинути усталені історичні оцінки заради вищої, інтуїтивно відчуті правди можна простежити в заувагах вступу до “Гайдамаків” і в “Холодному Ярі”, де поет критикує рецензента Аполлона Скальковського:

*“Гайдамаки не воины, –
Разбойники, воры.
Пятно в нашей истории...”
Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Разбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний...*

Герої творів Т. Шевченка, за оцінкою Г. Грабовича, переважно маргінальні історичні фігури, що згадуються в легендах та народних піснях (Іван Підкова, Тарас Трясило, Григорій Гамалія), або історичні постаті, які стали народними героями (Северин Наливайко, Микита Швачка, Семен Палій чи Іван Гонта). Крім Петра Дорошенка і Павла Полуботка, інші гетьмани та козацька старшина, як правило,

²⁰ Грабович Г. Шевченко як мітотворець. – С. 37.

зображуються в іншому світлі. Однак це не означає, що Т. Шевченко свідомо визначав народ єдиною рушійною силою історії. Насправді тільки в “Гайдамаках” та більш приховано у вірші “У неділеньку у святую” бачимо зображення “широких мас”²¹.

Т. Шевченка, як вважає Г. Грабович, цікавить не сама історія, тобто походження і розвиток різних подій, вчинків і думок визначних особистостей тощо, а її глибоке, істинне, нині здебільшого забуте, або спотворене чи приховане значення. “Важко не помітити, як часто розвиток дії та образи кожного конкретного вірша підкреслюють це розкриття прихованого, – зазначає вчений. – Ключовою метафорою чи символом цього процесу служить могильний насип, який має значення закодованих письмен, наприклад у фіналі “Розритої могили”²²:

*Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? – Ех, якби-то,
Якби-то найшли те, що там схоронили, –
Не плакали б діти, мати не журилась.*

Історія має для Т. Шевченка тільки смисл як історія-правда, сакральна історія. Одна з головних ознак Шевченкового сприйняття минулого полягає в тому, що воно незмінно реалізується в колективних формах; воно прив’язане до народного досвіду й насажене ним. “Минуле зберігається в колективній пам’яті, в піснях, думках, легендах тощо, втілюється в напівлегендарних та народних героях. І хоча народ, люди – не єдині рушійні сили історичного процесу, як хотілось би радянським критикам, ясно, що саме колективна етика, часто ототожнена з козацькою, тобто запорізькою, точкою зору, – визначає поетове бачення минулого”²³.

Центральною ознакою Шевченкового історизму, яка відрізняє його від усіх сучасників – польських, російських чи українських романтиків (Юліюш Словацький, Олександр Пушкін, Амвросій Метлинський), котрі зверталися до українського минулого, Г. Грабович називає функціональну дієвість його історизму. Шевченкові належить унікальна й глибинна роль – відродити, вилікувати, визволити народ, стати істинним творцем його духовного відродження. І тут поет виходить за межі романтичного історизму. Якщо в творах названих письменників зображувані події можуть бути яскравими і динамічними, трагічними і страшними, вони певною мірою екзотичні й далекі. Та й тут письменник далекий від світу, який показує. Він залишається спостерігачем, що бачить світ із далекої перспективи. Символічний код Т. Шевченка поєднується з його власною і національною долею. “Як шаман, посередник між небом і землею, як співець-кобзар, поет стає обранцем трансцендентних сил, “долі”, покликаним до “проклятої” і водночас “святої” роботи”²⁴.

Полемізуючи зі своїми опонентами, Г. Грабович зазначив: декого обурювала думка про те, що Т. Шевченко, попри величезний вплив на розвиток українського політичного життя, у своїй поезії не сформулював політичної програми, а тому не є “державником”. Причина – інерція думки цілих поколінь озброювати свою

²¹ Там само. – С. 41–42.

²² Грабович Г. Шевченко як мітотворець. – С. 49.

²³ Там само. – С. 50.

²⁴ Там само. – С. 52.

політичну платформу словом Т. Шевченка. Проте, за твердженням вченого, аналіз поетичної творчості поета недвозначно доводить, що його мітична візія глибинніша, гуманніша й універсальніша, ніж суто політична програма.

Ще донедавна Г. Грабович був схильний наголошувати, що за умов нормалізації українського культурного і політичного життя Т. Шевченко припинить бути іконою, пророком і стане “тільки” одним із великих поетів людства. Проте певною мірою він все ж таки залишиться пророком, “бо не можна не враховувати історичної пам’яті й своєрідного, глибоко закарбованого в українських серцях, здається Богом даного, тайнопису його слова”²⁵.

Не вважав Т. Шевченка державником і Ярослав Ісаєвич, зокрема в інтерпретації О. Лотоцького, який написав статтю про державницький світогляд Т. Шевченка. “Мені здається, – писав Я. Ісаєвич, – що більше рації має професор Г. Грабович, коли пише, що Шевченко аж ніяк не був державником, хоч і мріяв про вільну Україну, про те, щоб була “в своїй хаті й своя правда і сила і воля”. При цьому в Шевченковій концепції майбутнього України воля була не тільки метою, а й передумовою для морального вдосконалення, сприйняття вселюдських ідеалів, які часто, але не завжди, формулювалися ним у контексті християнської традиції”²⁶. Вчений нагадав, що в сучасній політичній думці висловлюються застереження щодо характерної для традиційної політології абсолютизації держави, яка є не тільки засобом, а й гальмом для громадянської ініціативи, для самовиявлення одиниць. Отже, Т. Шевченко щодо цього, як і до багатьох інших, виявився оригінальним мислителем і дотримувався поглядів, співзвучних з концепціями, які дотепер не вичерпали себе.

Шевченкове бачення перспективи охоплює не лише ідеальний образ майбутнього, а й уявлення про те, яким шляхом його можна досягнути. Нерідко поетові здавалася неминучою кривава збройна боротьба і деякі вірші звучать як прямий заклик до неї. Я. Ісаєвич застеріг від забування зовсім інших слів Т. Шевченка, вершиною яких є щира молитва: “А всім нам вкупі на землі єдинодумліє подай і братолюбіє пошли”. У багатьох творах поета звучать прощення і любов, мотив гріховності насильства і пролиття крові, які породжуватимуть насильство. Як вияв революційно-демократичного світогляду і як заклик до революції трактуються слова з вірша “Я не нездужаю, нівроку”: “А щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / Громадою обух сталить; / Та добре вигострить сокиру – / Та й заходиться вже будить”. Я. Ісаєвич визнавав, що Т. Шевченко був і великим революціонером, і великим демократом, але не в догматичному тлумаченні. Революційність Т. Шевченка він бачив у соціальному й національному змісті його поезії, а не в практичній діяльності²⁷.

Я. Ісаєвич солідарний із Г. Грабовичем у тому, що Т. Шевченко, як і кожний великий національний поет, був мітотворцем. Поняття міту може розглядатися на різних рівнях, відштовхуючись від різних аспектів Шевченкової творчості і світосприймання²⁸. Проте важливо передовсім підкреслити, що поет став найвищим творцем того національного міту, який зводиться до уявлень нації про

²⁵ *Грабович Г.* Шевченко як мітотворець. – С. 52.

²⁶ *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. – Львів: ІУ, 1996. – С. 192.

²⁷ Там само. – С. 193–194.

²⁸ *G. G. Grabowicz.* The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Sevcenko. – Cambridge, Mass. 1982.

її минуле, сучасне й майбутнє. Без національного міту неможлива нація, подібно до того як, ширше, без соціального міту, вважає Я. Ісаєвич, неможлива будь-яка соціальна спільнота²⁹.

Те, що у ранній період творчості Т. Шевченко ідеалізував минувшину свого народу, особливо періоду козаччини, визнає також і Іван Дзюба. Однак цінував, ідеалізував поет насамперед волю, самопожертву, нескореність – усе те, чого бракувало сучасникам. “У Шевченка набагато тверезіший і, можна сказати, глибший підхід до історії, гіркіше і мужніше її розуміння. Він не втішає себе ілюзіями, – стверджує І. Дзюба, – він розуміє, що все минає не для того, щоб повернутися. І народ ніколи не поверне собі втраченого в тому самому вигляді... Шевченко хоче нової України, а в минулому шукає традицій волі й героїзму, щоб знайти надію, приклад, силу для боротьби за цю нову Україну, зрештою – історичне право на неї”³⁰.

Полемізуючи з автором праці “Історія української літератури від початків до доби реалізму” (1956) Дмитром Чижевським, Юрій Шевельов зауважив, що “зв’язки Т. Шевченка з романтизмом незаперечні. Але не менш незаперечне і те, що замкнути його в межі “київської школи” чи “пізньої романтики” все одно, що на клітці тигра написати кішка”³¹.

Як і Ю. Шевельов, І. Дзюба також схильний вважати, що Т. Шевченко досить швидко подолав ідеалізацію минувшину, виробив об’єктивний і критичний погляд, який водночас не відкидав героїчних сторінок української історії.

Т. Шевченко кілька днів не дожив до опублікування маніфесту про скасування кріпаччини, але ще в 1858 р. він передбачив, яка це буде воля, і закликав народ у поезії “Я не нездужаю, нівроку...” не чекати добра від царського режиму:

*...Добра не жди,
Не жди сподіваної волі –
Вона заснула: цар Микола
Її приснав...*

Т. Шевченко був впевнений у тому, що:

*Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..*

“Якщо взяти сукупність Шевченкових настроїв та ідей цієї нової (в його творчості) пори, – зазначає І. Дзюба, – то бачимо, що йдеться вже не про шукання волі в чистому полі, чи в козацьких виправах на Чорне море, або в порахунках із ляхами, в гайдамаччині, взагалі не про минулу волю, а про історичну перспективу: про виборювання волі на тій землі, де вона заповідалася, про творення суспільства

²⁹ Ісаєвич Я. Україна давня і нова. – С. 194.

³⁰ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – 2-ге видання, доопрацьоване. – Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2008. – С. 373–374.

³¹ Шерех Ю. На ристованнях історії літератури // Друга черга: Література. Театр. Ідеології / Упор. і вступ Ю. Шевельова. – Б.м.: Сучасність, 1978. – С. 33–34.

справедливості, про гідне місце України в слов'янському світі. Певна річ, така зміна настановлення – наслідок не лише ідейно-світоглядної еволюції самого Шевченка, кристалізації його громадянської пошти, а й формування потужного українського патріотичного середовища (оприявленого, зокрема, в Кирило-Методіївському братстві), речником якого поет себе почував³².

Не треба соромитися Шевченкових революційних закликів, як і пояснювати їх “вредним” впливом Миколи Чернишевського, вважає І. Дзюба. “Це антиісторичний підхід, дрібне філістерське мислення, яке нездатне побачити реальність кріпосної Росії середини XIX століття і яке роль революційних рухів в історії людства сприймає лише в світлі досвіду якобінства та більшовизму”³³.

Вчений позитивно оцінив монографію Г. Грабовича “Шевченко як мітотворець”, звернувши увагу на поглиблену інтерпретацію деяких “силових ліній” Шевченкової творчості. Те, що автор розгадки її цілості та унікальності шукав у системному підході, має, на думку І. Дзюби, незаперечні переваги. “Однак тут важко уникнути і надмірної схематизації та певного збіднення, оскільки поетичний світ за своєю природою спонтанний і може змінюватися в часі, а “система схильна відтинати все невкладисте”³⁴. Деякі конструкції в системі Г. Грабовича він вважав послабленими, особливо все те, що стосується історичних та соціальних вимірів Шевченкової творчості.

Цікавими є й думки інших дослідників, які вивчають порушену Г. Грабовичем проблему. Так, Оксана Забужко в четвертому виданні праці “Шевченків мит України: спроба філософського аналізу” (2009) зауважила, що Г. Грабович був першим, хто вписав Шевченкову поезію в класифікаційну рубрику історичного миту, припустила, що це “на довгі роки залишиться його неоціненою науковою заслугою”. Водночас головним методологічним недоглядом вченого вона вважає те, що Шевченкову мітотворчість він розглядає єдино в синхронному, “географічному” контексті – аналогічно іншим слов'янським поетам – “націєтворцям” доби романтичного націоналізму, таким як Адам Міцкевич, Ян Коллар та ін.³⁵

Річ у тому, що XX ст. не тільки “не скасувало” духовної чинності Шевченкового миту, а навпаки, підсилило його культом самого Т. Шевченка, тим часом як поляки, чехи, серби, словаки, тобто всі народи Центральної та Східної Європи, які ще в першій половині XIX ст. долучалися до активних націєтворчих процесів, таким робом, звільнялися від вимушеної потреби утверджувати власне існування засобом фетишизації своїх романтичних “будителів”. Тому мити такого масштабу існуватимуть доти, “доки існують спільноти, щодо яких вони виступають духовними аналогами”³⁶.

Г. Грабович, на думку О. Забужко, припустився ще одного методологічного прорахунку, зокрема взявся відсікати мит України, створений Т. Шевченком, від миту його життя. Мається на увазі теза про Шевченків “дуалізм”, підозріло близький до клінічного “роздвоєння” його особистості на пристосовану (столичного,

³² Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – С. 655.

³³ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – С. 659.

³⁴ Там само. – С. 663–664.

³⁵ Забужко О. Шевченків мит України. Спроба філософського аналізу. – 4-ге видання. – Київ: Факт, 2009. – С. 14.

³⁶ Забужко О. Шевченків мит України. – С. 15.

кар'єрно вельми успішного інтелігента середини XIX століття) і “неприспосовану” (вічного вигнання, соціального аутсайдера з колонізованої імперської окраїни)³⁷. Тут О. Забужко посилається на авторитет Євгена Маланюка, який справедливо вважав, що “і свідомість його (Т. Шевченка. – С.Г.), і його творчість являють рідкий в історії культури приклад органічного, суцільного зростання особистості й її світогляду – вверх”³⁸.

О. Забужко наголошує, що Т. Шевченко українізував християнський міт. Критикуючи “візантійство”, поет духовно виокремлював українство з православ'я, стверджуючи про сакральність українського світу “в обхід” офіційній російській церкві. Інакше кажучи, Т. Шевченко “розколов” своїм мітом транснаціональну “уявну спільноту”, послідовно витворювану російською теократією впродовж майже двох століть, і в цьому сенсі природно продовжив шерег великих авторських мітів доби західноєвропейського Ренесансу³⁹.

Складне співвідношення міту й історії у творчості поета досліджує також Тетяна Мейзерська. Вона вважає: Т. Шевченко як художник конкретну історію перетворює в міт, сакралізує її, але “як політик – а він і найбільший політичний поет свого часу – постійно прагне до десакралізації міту. Взагалі ж Тарас Шевченко “не творить міту; він знаходиться всередині його; і міт діє через нього, через стихію його індивідуального надхнення, що підсвідомо виливається в слові”⁴⁰.

На відміну від інших шевченкознавців, Ігор Сюдюков не є прихильником жодних “екзистенційних” філософських формул, модерністських ігор у сприйнятті творчості Т. Шевченка, творчості саме в постмодерністському ключі, як-от у відомій праці Г. Грабовича “Шевченко як мітотворець”. Відповідаючи на докір автора публікації в “Українській правді” про те, що названа праця стикнулася з нерозумінням із боку “консерваторів”, І. Сюдюков запитує: “А чи завжди аж такий поганий консерватизм, а надто той, що прагне берегти і розвивати кращі традиції культури та гуманітарного знання, не ламаючи їх?”⁴¹.

У низці творів Т. Шевченко гостро засудив фальшивих синів власного народу за злочинну політику, особливо договір із Росією, який призвів до закабалення України (“Розрита могила”, “Великий льох”, “Стоїть в селі Суботіві”, “За що ми любимо Богдана...” і “Якби-то ти, Богдане п'яний...”). Тим самим поет заперечив офіційний культ Б. Хмельницького, втілений, зокрема, в епічній поемі Михайла Максимовича “Богдан Хмельницький” (1833). У “Посланні” “І мертвим, і живим,...” корінь зла він бачив у відсутності національної пам'яті, а тому висміяв тих, хто намагався занадто вихвалити українське минуле:

*А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляни убогі!*

³⁷ Там само. – С. 37.

³⁸ Маланюк Є. Книга спостережень. – Київ: Атіка, 1995. – С. 30.

³⁹ Забужко О. Шевченків міт України. – С. 28.

⁴⁰ Мейзерська Т. Т. Шевченко між мітом та історією // XXX наукова Шевченківська конференція. 27–30 квітня 1993 р.: Тези і матеріали. – Донецьк, 1993. – С. 16.

⁴¹ Сюдюков І. Вогонь під попелом. У чому саме Тарас Шевченко був пророком? // День. – Київ, 2012. – Ч. 159–160. – 7–8 вересня. – С. 11.

*Чортзна-що – не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
...ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани,
Ясновельможній гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.*

Т. Шевченко, на думку О. Лотоцького, співчутливий до тих історичних осіб, що відіграли позитивну роль у визвольній боротьбі українського народу. Це П. Дорошенко (“Мов орел той приборканий, / Без крил та без волі, / Знеміг славний Дорошенко, / Сидячи в неволі”), Іван Мазепа, Кость Гордієнко, Павло Полуботок. Проте такі гетьмани, як Іван Самойлович, Іван Скоропадський, Кирило Розумовський, що сприяли поневоленню України, – “раби, подножки, грязь Москви”, “варшавське сміття”. Особливих докорів заслужив гетьман Б. Хмельницький, що “повірів москалеві”, про що в поезії, написаній в Переяславі 1859 року:

*Якби-то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подив[ив]сь!
Упився б! здорово упивсь!
І препрославний козачий
Розумний батьку! [...] в калюжі утопивсь,
В багні свинячім.
Аміль тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колиці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного. Аміль⁴².*

Ставлення поета до російських царів залежало від їх ролі в національному поневоленні України. Всі вони, – “кати України”, але найбільше – “Це той Первий що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову сиротину” та “фельдфебель-цар” – Микола І. Характеристику Петра поет вкладає в уста замученому гетьманові П. Полуботкові:

*Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;*

⁴² Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка. – С. 14.

*Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах.*

В усій поезії Т. Шевченка О. Лотоцький не бачив і найменшого натяку на національне примирення з московською державою, всяку злуку України з Московщиною поет вважав за найбільшу недолю, за найбільше нещастя України, джерело її фізичного, духовного, матеріального, культурного й морального занепаду, вважав за кару Божу: “Україно, мій любий краю неповинний! / За що тебе Господь кара, / Карає тяжко? – За Богдана / Та за скаженого Петра / Та за панів отих поганих...”⁴³.

Характеризуючи фатальний для України договір Б. Хмельницького з Москвою, поет, на думку О. Лотоцького, звернув насамперед увагу не на соціальну, а на політично-державну сторону лихих його наслідків. Він не засудив революційного кроку І. Мазепи, попри те, що народні маси не підтримали його саме з мотивів соціальних. “Шевченко не міг поминути, “забути” пекучої для нього громадянської свідомості справи соціального поневолення, проти якого все своє життя висловлював вогненні протести, але, як патріот-державник, він добре розумів, що хвороби соціальні можна лікувати органічно лише в умовах власної незалежної державности, – в тих умовах, що дають усі моральні та правні підстави й можливості для направлення кожного соціального лиха”⁴⁴.

Офіційна російська пропаганда належно оцінила заслуги Б. Хмельницького за те, що об’єднав Україну з Росією. З тієї ж причини його дуже шанували в Радянському Союзі. Т. Шевченко ж, навпаки, проклинав Б. Хмельницького як людину, що несла відповідальність за уярмлення свого народу російським деспотизмом.

Найбільшим новатором у підходах до розуміння Переяславської угоди назвав Т. Шевченка Михайло Брайчевський. Поет, на його думку, різко засудив гетьмана за Переяславську угоду з Росією 1654 р. і висловив негативну оцінку всій Гетьманщині та її керівникам, протиставивши їм народних героїв українського фольклору. Водночас Т. Шевченко виступив із емоційною критикою самодержавної Росії, створивши яскравий образ стражденного та поневоленого кріпацтвом народу, що чекає на своє визволення. Змальована поетом-художником нова візія української історії з проєкцією в майбутнє мала глибокий вплив на українську історичну думку⁴⁵.

М. Брайчевський вважав Б. Хмельницького типовою постаттю феодального класу і виразником феодальної ідеології, а феодальну систему – такою, що давно вже стала реакційною силою на шляху поступу. Саме тому він утримував народний рух у певних межах, добивався збереження в Україні феодального ладу. “За це його нещадно картали найбільш революційно настроєні представники суспільної думки на Україні, і зокрема – Т. Г. Шевченко, який не міг пробачити цьому напівгерою,

⁴³ *Лотоцький О.* Державницький світогляд Т. Шевченка. – С. 15.

⁴⁴ Там само. – С. 16.

⁴⁵ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003. – С. 485–486.

напівзраднику те, що, ставлячи свої класові інтереси вище від народних, він кинувся в обійми царизму, прирікаючи цим Україну стогнати у кріпосницькому пеклі⁷⁴⁶.

Правда, М. Брайчевський зауважив, що вираз “напівгерой-напівзрадник” стосується не реального, історичного Б. Хмельницького, “як ми його уявляємо та оцінюємо нині”, а літературного образу Б. Хмельницького у творчості Т. Шевченка⁴⁷.

Про трагічні наслідки договору з Росією, який підписав у 1654 р. Б. Хмельницький, згадав у праці “Шевченко і думки про громадські справи” (видана у Львові 1921 року) Володимир Дорошенко. За його словами, царський уряд переманив на свій бік українську старшину, винищивши кращу її частину, згодом взявся за духовенство, міщанство. “Все, що вибивалося на верх, стидалося “мужичої” української мови й силкувалося бути “руським”. Московська зараза була така сильна, що навіть багато світлих голів покидало свій нарід і ставало москалями...”. Лише невеличкий гурток однодумців не цурався свого народу, мови, культури, історії. До них належав і Т. Шевченко, “який водив між ними перед”. Товариство (Кирило-Методіївське – С.Г.), яке вони створили, працювало над просвітою власного народу, над визволенням його з панського ярма, “мріяло про вільну українську республіку в союзі з іншими слав’янськими республіками”⁷⁴⁸.

Знову ж Д. Дорошенко у статті “Історичні сюжети й мотиви творчості Шевченка” звернув увагу на джерельну базу, якою користувався поет, описуючи історичне минуле України. До такої бази він зарахував “Історію Русів”, матеріали Київської археографічної комісії, літопис Самовидця, знання, отримані від спілкування з Михайлом Максимовичем, Пантелеймоном Кулішем, Осипом Бодянським, особисті спостереження поета. Все це дало можливість піднятися Т. Шевченкові на рівень досягнень тогочасної науки й виробити в поетичній формі концепцію історії України, в якій інтелектуальне начало, доповнене поетичною інтуїцією, породжувало власний індивідуальний універсальний образ України. За словами Д. Дорошенка, в Т. Шевченка “складається концепція історії України, яку можна передати приблизно в таких словах: український народ, з природи схильний до мирної праці, але глибоко самолюбивий, мав за свій суспільний ідеал вільну працю на вільній землі. Цей свій ідеал здійснював він у козаччині, в козацькій устрої, вільній і демократичній, з вільно вибраним гетьманом на чолі”⁷⁴⁹.

Своєрідність Шевченкової концепції історії України Д. Дорошенко вбачав у тому, що його негативний погляд на Б. Хмельницького йшов у розріз із тими джерелами, якими він користувався, і з оцінками його приятелів-істориків. Творча інтуїція поета виявилася точнішою і далекогляднішою, ніж розум учених⁵⁰.

Негативну оцінку історичної ролі Б. Хмельницького дав також Михайло Грушевський, на думку якого гетьманові не вистачало політичної і державної мудрости, він неспроможний був вирішити соціальні питання у перші роки війни, що зумовило

⁴⁶ Там само. – С. 332.

⁴⁷ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. – С. 390.

⁴⁸ *Дорошенко В.* Шевченко і його думки про громадські справи. – Львів, 1921. – С. 8.

⁴⁹ *Дорошенко Д.* Історичні сюжети й мотиви творчості Шевченка // Повне видання творів Тараса Шевченка: У 16-ти т. – Варшава, 1934. – Т. 3. – С. 358.

⁵⁰ *Льницький М.* Сторінки замовчуваного Шевченкознавства // Вісник НТШ. – 2013. – Ч. 49 (весна-літо), – С. 21.

внутрішню слабкість козацького режиму, втрату довіри та підтримки з боку народу і, як результат, пошуки підтримки за межами країни.

Переяславська угода 1654 р. стала, переконалий М. Грушевський, глибокою помилкою Б. Хмельницького, який недооцінив власної слабкості, характеру російської політичної та державної системи, припустився під час переговорів необережних обіцянок, що дали підставу Росії мертво вчепитися в Україну і вже не відпустити її від себе⁵¹.

Своє ставлення до історичної постаті Б. Хмельницького І. Франко висловив у статті “Хуторна поезія П. А. Куліша”, яку вперше було надруковано в журналі “Світ” 1882 р. П. Куліш “плює на ті діла і на всю нашу минувшість” (Народе без пуття, без чести і поваги, без правди у завітах предків диких, ти, що повстав з безумної одваги гірких п’яниць та розбишак великих!), а І. Франко полемізує з автором і не бачить у цих словах правди. Гріхи є у кожного народу і “хто знає чи не більші, ніж у нашого”. Своєю кров’ю та своїми кістками український народ писав історію своєї боротьби за волю в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни. То чи можна говорити таке про народ, який ніколи не втрачав надії на свободу, “про народ, котрий в наші дні витворив з-поміж себе штунду, котрий в своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривкий пам’ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильности до світла, справедливости; про народ, котрий помимо довговікового гнету і руйнування не затратив своєї національної окремішности, не затратив почуття своєї людської гідности, не поклонився нікому з переможних тиранів?”⁵².

За І. Франком, Б. Хмельницький у Т. Шевченка – тільки “нерозумний син”, що нашкодив Україні “не так з злої волі як з нерозуму”, а у П. Куліша він “паливода страшений”, що прославленим ім’ям святив пекельну зраду”, що “служив магнатам проти козацтва службу, султану присягав, єднався із москалями, козацькими дітьми платив орді за дружбу, моливсь мошам і радивсь із відьмами”⁵³.

І. Франко сумнівався у справедливості звинувачень Б. Хмельницького П. Кулішем. “Кого це він так пекельно зрадив? – запитував письменник, – таким самим зрадником міг би д. Куліш назвати напр., Кромвеля або Бонапарта, а прецінь ні англічани, ні французи не ставлять тих своїх героїв на всевітнє позорище. Що Хмельницький провадив дволичу політику, єднався в потребі то з татарами, то з москалями, – се чей же ніхто не схоче вважати таким страшним проступком, тим більше що для політики наші приватно моральні закони не писані. Впрочім не один із нинішніх дипломатів під зглядом дволичности й десятиох Богданів заткне за пояс”⁵⁴.

Не менш цікавою є думка з цього приводу І. Крип’якевича, який справедливо зазначав, що Б. Хмельницький не був першим, хто в трагічний період української історії шукав підтримки у північного сусіда. До нього такі спроби робили М. Глинський, Д. Вишневецький, К. Косинський, П. Сагайдачний, Й. Борецький. Ніхто з названих діячів, а за ними й Б. Хмельницький, не змогли, на жаль, передбачити, що російське “заступництво” буде для України ще жахливішим від польського

⁵¹ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – 2-е изд. – Киев, 1991. – С. 194.

⁵² *Франко І.* Хуторна поезія П. А. Куліша // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 166.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. – С. 167.

поневолення. Саме тому, “коли прийшлося вибирати між королем польським, ханом татарським і православним царем... цар мусів стояти на першому місці...”⁵⁵.

Після того, коли стало відомо про те, що Москва зовсім не зважає на умови шойно підписаного договору, козацька дипломатія заходилася клеїти новий союз, тепер уже проти Москви. Смерть гетьмана перешкодила здійснити ці наміри. Україна на довгих три століття опинилася в жорстоких обіймах єдиновірного “брата”.

Пом’якшуючи критику українського гетьмана з боку поета, І. Крип’якевич зауважив, що “є у Шевченка ще другий Хмельницький, той могутній гетьман, на якого чекають чужоземні послы на відомому офорті з “Живописної України” – Хмельницький в повній славі великих діл, такий Хмельницький, якого нині знаємо і почитаємо”⁵⁶. Історик був переконаний, що в глибині душі щось єднало великого поета з великим гетьманом, а сувора Шевченкова оцінка діяльності Б. Хмельницького видалася І. Крип’якевичу не зовсім справедливою.

Я. Ісаєвич спростовував твердження підцензурних авторів про те, що Т. Шевченко “схвалював Переяславську раду” і “засуджував зраду Мазепи”, водночас не погоджувався з вченими, які вважали, що Т. Шевченко негативно оцінював Б. Хмельницького чи ідеалізував І. Мазепу. “Незважаючи на всі фактичні помилки, що йшли від використаних джерел, – писав історик, – Шевченкова оцінка минулого України набагато більш суперечлива і набагато глибша, ніж оцінки його коментаторів – тих, хто щиро помилялись, бо були здатні сприймати лише близькі їхньому серцю оцінки, і тих, хто свідомо замовчував все, що не вкладалось у прокрустове ложе власних або нав’язаних концепцій. Не замазуючи суперечностей, трагічно їх висвітлюючи, поет був здатний на глибинне прозіння, більш доступне високому мистецтву, ніж науці, яка намагається все “узгодити” і розкласти по полицках те, що функціонує як система надто складна для “теоретичної” вівісекції”⁵⁷.

Цікавими є міркування з цього приводу Івана Лисяка-Рудницького, який вважав, що і похвала, і звинувачення Б. Хмельницького були безпідставні, адже відображали не історичну реальність Хмельниччини, а радше Переяславський міт. Цей міт виник у пізніший час, на руїнах української козацької державності, і заднім числом надавав Переяславській угоді 1654 р. того значення, якого Б. Хмельницький і його сучасники не надавали.

Після так званої “Руїни” другої половини XVII ст., а особливо після поразки Карла XII та І. Мазепи під Полтавою в 1709 році Україну було остаточно долучено до російської імперської системи. Спроба досягти незалежності зазнала невдачі, і проросійська орієнтація взяла гору над пропольською і протурецькою альтернативами. Українську козацьку державу, офіційно іменовану Малоросією і відому в народі як Гетьманщина, обмежено територіяльно землями на схід від Дніпра – Лівобережжям, а її статус понижено до рівня підпорядкованої одиниці у складі Російської імперії. Протягом кількох десятиліть Малоросія залишалася адміністративно відмінною від, власне, Росії, зберігши свої закони та звичаї, а місцевий уряд репрезентувала козацька офіцерська старшина. За таких умов Переяславська угода набула статусу конституційної хартії, що визначала становище

⁵⁵ Крип’якевич І. Шевченко–Хмельницький // Ілюстрована Україна. – 1914. – Ч. 5–6. – С. 88.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Ісаєвич Я. Україна давня і нова. – С. 192.

Лівобережної України в Російській імперії. Хоча вона час від часу і зазнавала перегляду в напрямку подальшого обмеження прав Малоросії, але все-таки її вважали у принципі законно зобов'язуючою угодою. Такий збіг обставин породив, на думку І. Лисяка-Рудницького, Переяславський міт, що служив політичним потребам як імперського уряду, так і тих верств українського суспільства, які виявляли бажання співпрацювати з імперською системою⁵⁸. З погляду імперської влади Переяславський міт надавав легітимності анексії України Російською імперією, а тому “Статті гетьмана Богдана Хмельницького” згодом введено до “Повного зібрання законів Російської імперії”.

Переяславський міт задовольняв і старшину, яка хотіла поєднати лояльність до Російської імперії зі захистом автономії своєї батьківщини та власних соціальних привілеїв. Саме тому вона відкидала як неістотні приклади індивідуальної “зради” таких гетьманів, як Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, що відверто виступили проти Москви. Позитивним аспектом цієї відмови від сепаратизму вчений вважав перетворення переяславської події на юридичну і політичну концепцію, що надавала легітимності традиційним “правам і вольностям” козацької України⁵⁹.

Нашадки козацької старшини, що стали російськими дворянами, вважали себе не підкореним народом, а частиною імперської еліти. Фікція “добровільної клятви вірності”, яку нібито дали їхні предки, дозволила малоросійському дворянству чесно служити монархові та імперії, не втрачаючи при цьому почуття самоповаги. “Такий конформізм не виключав, – на думку І. Лисяка-Рудницького, – збереження української етнічної самосвідомості й регіонального патріотизму. В першій половині ХІХ ст. ці патріотичні почуття були джерелом надхнення для історичних і фольклористичних досліджень та літературних творів, частина яких була написана російською, а частина – народною українською мовами. Таким чином, початки українського культурного відродження сягали своїм корінням традицій Козацької доби”⁶⁰.

Переяславську угоду згадували і за потреби підтвердження того, що російська імперська влада ніколи не дотримувалася жодних договорів. І. Лисяк-Рудницький навів два приклади з часів Першої світової війни і революційної доби, коли українські лідери посилалися в офіційних заявах на Переяславську угоду – Маніфест, виданий на початку війни, 3 серпня 1914 р., політичним представництвом галицьких українців – Головною Українською Радою. Цей документ проголошував, що “російські царі зломали Переяславський договір, яким вони зобов'язувалися ... шанувати самостійність України”. Маніфест закликав надавати підтримку воєнним зусиллям Центральних держав і висловлював надію, що майбутня поразка Росії забезпечить Україні визволення. Друге посилення на Переяславську угоду знаходимо у промові гетьмана Павла Скоропадського, яку він виголосив 21 червня 1918 р. перед делегацією шкільних учителів. П. Скоропадський заявляв, що Україна об'єдналася з Московщиною в Переяславі “як рівна з рівною”, але це об'єднання привело до “тяжкого багатолітнього ярма національної неволі українського народу”⁶¹.

⁵⁸ Див.: Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міт // Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. І. – С. 76.

⁵⁹ Див.: Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міт. – С. 75.

⁶⁰ Там само. – С. 76.

⁶¹ Див.: Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міт. – С. 77.

Т. Шевченко був перший, хто в непростих умовах поставив на порядок денний формування української нації на величезних просторах української землі. Подорожуючи Україною, він одержав безліч вражень та підстав для глибоких роздумів, якими поділився в повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали”. Поет із цікавістю спостерігав за мальовничими руїнами величних замків, високими могилами та розкішними палатами, які були свідками і рабства, і свободи. Порівнюючи різні частини української землі та їхнє минуле, Т. Шевченко всюди бачив один і той самий народ із його мовою, культурою, традиціями, побутом. Іншими словами, у цьому невеликому уривку повісті, крім іншого, він блискуче сформулював національну ідею, ідею соборності українського народу: “От берегов тихого Дона до кремнистых берегов быстротекущего Днестра – одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа; даже и песни одни и те же. Как одной матери дети. А минувшая жизнь этой кучки задумчивых детей великой славянской семьи не одинакова. На полях Волыни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат, некогда великолепных, как, например, в Остроге или Корце... По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской, вы не пройдете версты поля, не украшенного высокой могилой, а иногда и десятком могил... Что же говорят пылливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Волынь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начинала своим вольным и вражбим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, ворога деспота под ноги топтала и, свободная, нерастленная, умирала. Вот что значат могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы наши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя”⁶².

Концепція вільної України була однією з визначальних в історіософській системі Т. Шевченка. Ключ до її розкриття пов’язувався, на думку Т. Комаринця, з осмисленням образу могили, що, на відміну від свого попередника, створеного народною поезією і творчістю романтиків, є наскрізь ідеологізований. У Т. Шевченка могили вирости над “козацькою волею” і “про волю нишком в полі з вітрами говорять”; сучасна йому Україна нагадує наче четверо розкопану, розриту могилу, де схоронена спадщина батьків і дідів. Могили в нього є одночасно свідками слави і безслав’я, боротьби і пригноблення. Незмінним супутником могил виступає “орел чорний” – символ національного гніту і символ імперії. Подальшу трансформацію образу могили, в якій похована воля, уособлює “великий льох” із однойменної поеми і віршів поета “Розрита могила” та “Стоїть в селі Суботові”, – останній можна вважати завершальним акордом у Шевченковій поетичній епопеї про історичну долю України⁶³.

У поемі-містерії “Великий льох” Т. Шевченко зосередив увагу на трьох визначальних моментах української історії – Переяславській раді, що приєднала Україну

⁶² Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Тарас Шевченко. Твори в п’яти томах. – Київ: Дніпро, 1985. – Т. 4. – С. 291–292.

⁶³ Комаринець Т. Спадщина Т. Шевченка та її значення для українського національного відродження // Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ. Березень, 1990. Доповіді, повідомлення, матеріали. – Львів, 1992. – С. 125.

до царської Росії; повному поневоленні України Петром I після Полтавської битви, розправі із непокірною Україною, яка на чолі з гетьманом І. Мазепою стала на захист своєї незалежності; остаточній ліквідації залишків української автономії Катериною II. Таке зіставлення найтрагічніших моментів національної історії дало поетові, на думку Т. Комаринця, можливість у неповторних всеохопних образах представити занепад української державности, запроданство української шляхти, що вироджувалася і денационалізувалася. В образах “трьох душ”, “трьох ворон” і “трьох лірників” уособлено різні пласти суспільно-політичного життя України, долю народу, що поступово втрачав свою незалежність і наближався до глибокої прірви-могили, яка “ставала для нього реальною перспективою”⁶⁴.

Шевченкова концепція вільної, незалежної України по сьогоднішній день залишається актуальною, як актуальними є всі твори, що змальовують систему бюрократичного імперського керівництва – оту піраміду влади, яка підпорядкована єдиній волі – чи то білого царя, чи червоного диктатора-деспота, а чи партії, єдиної та непомильної. “Розпад імперії, передбачений ще Шевченком, не завершився, – стверджував Т. Комаринець, – як не завершилося залежне від цього розпаду українське національне відродження, бо знову життя (вже вкотре) виносить на поверхню ті ж проблеми, які так і залишились невирішеними ще від часів Шевченка, а його пророче слово, як і тоді, вселяє надію в осягнення справедливости. Падіння імперії вже зрима, а національне відродження йде до звершення, набираючи нових, нестримних обертів”⁶⁵.

Дуже важливе значення для формування української національної ідеї мали поеми Т. Шевченка “Сон” та “Кавказ”. Статті, присвяченій аналізу названих поетичних творів, І. Франко дав назву “Темне царство”. “Сей наголовок, – за його словами, – впливає з самої суті діла. Бо й справді в тих двох поемах списав поет картину великого царства російського, того царства тьми, що давить Україну, що абсолютизмом і самоволею царства та чиновників давить і путає не тільки діла, але навіть думки та змагання кожної вільної одиниці”⁶⁶.

У “Сні” Т. Шевченко ще більше виступає захисником національних українських інтересів. “Україна нагадується йому все і всюди; її горем наболіла вся його душа; тих, хто катує й катував її, він проклинає з цілим жаром болючого серця. “Сон”, – пише І. Франко, – се велике оскарження “темного царства” за всі теперішні й минувші кривди України, оскарження, піднесене з більше, хоч не виключно партикулярного становища – українства”⁶⁷.

У поемах “Сон” і “Кавказ” Т. Шевченко першим “показав у Росії образці політичної поезії, показав також для всіх будущих поетів політичну дорогу (українську національну ідею – С. Г.), якою слід ступати на тім полі, та основу, з якої треба виходити”⁶⁸. Т. Шевченко пригадав, як Петро I відправляв тисячі українських козаків копати канали та сушити болота, як замучив голодом у тюрмі останнього

⁶⁴ *Комаринець Т.* Спадщина Т. Шевченка та її значення для українського національного відродження. – С. 125–126.

⁶⁵ Там само. – С. 127.

⁶⁶ *Франко І.* Темне царство // *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 137.

⁶⁷ *Франко І.* Темне царство. – С. 137.

⁶⁸ Там само. – С. 139.

українського гетьмана П. Полуботка, як Катерина II доконала свободу України, зруйнувавши Запорізьку Січ та закріпачивши український люд. “В ім’я тої сумної минувшини, – писав І. Франко, – в ім’я тих тисячів вільних людей, закатованих тиранами, в ім’я всіх нужд і терпінь українського народу він (Т. Шевченко – С. Г.) кидає страшне прокляття на тих розпинателів народних, на тих катів-людодідів, на тих чистокровних представників, а в значній часті й творців “темного царства”⁶⁹.

У статті “Хуторна поезія П. Куліша” І. Франко звернув увагу, що Т. Шевченко міряв заслуги Петра мірою українською, а не загальнодержавною. А тому Т. Шевченко мав рацію, коли прокляв великого самодержавця-реформатора. Бо що ж такого великого збудував Петро? “Збудував і убезпечив поперед усього тую величезну централізовану машину державну, котра від його часів подвійною вагою і подвійним гнітом налягла на Росію і на Україну. А скільки то добра, скільки крові потратилось, щоб убезпечити і утвердити таку цяцю, щоб придушити на всіх країнах останки вольного партикуляризму, вольного народного духу!”⁷⁰.

І. Франко гостро критикував П. Куліша, який славословив Катерину II за те, що вона “залізною п’ятою роздавила гадюку за Порогами”, забуваючи, що цариця одночасно ввела кріпацтво в Україні. “Д[обродій] Куліш називає ще Катерину “любомудрою жрицею науки”, – зауважив письменник. – Здається, що він, щоб могли сказати се, не читав ані одного твору тої “жриці”, в котрих одна половина крадена з французьких філософів, а друга половина навмисний фальш і брехня”⁷¹.

Найбільш політичною назвав поему “Сон” С. Смаль-Стоцький. Адже в ній поет змалював тодішній суспільно-політичний та державно-правовий лад у Росії і, зокрема, в Україні: “Устами козаків, що їх благородними кістками засипані болота над Невою, що з їх шкур та твердих жил пошита царська багрянниця; устами вольного гетьмана козацького, замученого голодом в кайданах, та своїми власними устами поет проклинає лютих катів, людодідів неситих, зміїв, розпинателів і мучителів України царів московських”⁷².

Щоб повалити цей лад, повалити царизм і деспотизм, діти України “мусять на ворога стати”. Для того потрібно поширювати сміливі визвольні ідеї, виховати молоде покоління так, щоб з нього вийшли люди, готові визволити Україну з московських кайданів. Московський ведмідь не такий страшний, як усім здається, а тому поет вірить, що недовго вже на цім світі катам панувати.

Концепція поеми “Сон”, за словами С. Смаль-Стоцького, “чисто політична, в своїй цілості та подробицях проста, аж надто твереза, логічно зовсім ясна. Убрати оцю концепцію в такі поетичні образи, щоб вони своєю живою правдою, своєю щирістю діткнули кожного до живого, схопили кожного за серце, потрясли та потормосили сумління, збудили розум з дрімоти, заставили його думати, міг тільки такий мистець поетичного слова як Шевченко”⁷³.

Поет рішуче поборює царизм із його мілітаризмом, бюрократизмом, “казонною” церквою, з каторгою для багатьох українців. І все це діється, на думку

⁶⁹ Там само. – С. 145–146.

⁷⁰ Франко І. Хуторна поезія П.А. Куліша. – С. 171.

⁷¹ Там само. – С. 174.

⁷² Смаль-Стоцький С. Концепція Шевченківської поеми “Сон” і її мистецьке переведення. – Варшава: Варяг, 1934. – С. 20.

⁷³ Франко І. Хуторна поезія П.А. Куліша. – С. 21.

вченого, “з становища України. Не якоїсь там етнографічної України, а України як самостійної державно-правної одиниці”. Україна тут виступає як безталанна вдова, що не має власного господаря, бо її гетьмана цар замучив голодом, але вона його матиме знову, як сонце встане і малі діти України на ворога стануть.

Така ідея і таке її розуміння зародилися і виростили в душі поета на тлі самого життя України, вони – результат найретельнішого аналізу як історичного минулого, так і реалій тогочасного життя. Досліджуючи логічний зв’язок висловлених поетом думок, усю його ідеологію, С. Смаль-Стоцький дійшов висновку: твердження про те, що поет змалював дійсність у романтичному захопленні, що козацька давнина України в його очах зблідла і що “на цій поемі з повною силою позначився вплив уславленої тоді й добре відомої Т. Шевченкові поеми А. Міцкевича “Дзяди” є фальшивий. “Ніяк не може мені поміститися в голові, щоб така наскрізь національна поема як “Сон”, така її концепція, таке переведення тої концепції не зародились самі з себе в душі найбільшого українського патріота Тараса Шевченка, а мусіли йому бути подиктовані або хоч би підказані аж Міцкевичом. Таку думку вважаю зовсім виключеною і її рішучо відкидаю, бо вона не має найменшої підстави. Для неї в найліпшому разі маю лиш одно пояснення: зовсім легковажне трактування поеми та непогамоване бажання блиснути якоюсь сензаційною ракеткою свого власного духа”⁷⁴.

Поему “Кавказ” Т. Шевченко присвятив другові Якову де Бальменові, який загинув в одній із військових експедицій у Дагестані. Вона стала обвинувальним актом проти всякого насильства й гноблення. За словами Леоніда Новиченка, “мова поета пливе, мов вогненна ріка, то стаючи ущипливою сатиричною публіцистикою, що пародіює мову офіційної преси і царських маніфестів, то підносячись до великої, планетарної патетики, то вибухаючи трибунними, ораторськими монологами, сповненими гніву й обурення, то переходячи в інтимно-ліричну загиблим другом і однодумцем”⁷⁵.

”Борітеся-поборете” – заклик поета адресовано всім народам, що борються за свою свободу, проти національного гніту. Російський царизм був головним винуватцем того моря “кривавих сліз”, яке розлилося не лише в горах Кавказу, а й по всій Російській імперії.

*...Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових, старих, кровавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море! Слава, слава!
Хортам, і гончим, і псарям,*

⁷⁴ Смаль-Стоцький С. Концепція Шевченківської поеми “Сон” і її мистецьке переведення. – С. 23.

⁷⁵ Новиченко Л. Тарас Шевченко – поет, борець, людина // Київ: Дніпро, 1982. – С. 64–65.

*І нашим батюшкам-царям
Слава!*

Відомо, що деякі російські письменники, зокрема Іван Тургенєв, також виступали проти кріпосного права. Проте Михайло Драгоманов назвав такий протест “тихим шепотом” у порівнянні з голосними прокляттями, з якими виступав Т. Шевченко. Той же Т. Шевченко на весь голос виступив і проти загарбницьких війн імперії на Кавказі, тоді як інші письменники не спромоглися навіть на “тихий шепіт”. Водночас Микола Костомаров вважав, що поетова любов до свого народу ніколи не оберталася на нелюбов до інших народів імперії, з якою він уперто воював. Іншим було ставлення до ідеї “єдиної і неділимої”: “У нас же й світа як на те – / Одна Сибір неісходима, / А тюрем! а люду!.. Що й лічить! / Од молдованина до фіна / На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденствує!”⁷⁶

“Одна мова у Т. Шевченка – про «лицарів великих», які боронять свою саклю, своїх жінок та дітей і «волю святу», – пише І. Дзюба, – інакша – про тих «людей муштрованих», які «лягли костьми» за ненаситну імперію. Але й ті, й ті випили «з московської чаші московську отруту»”. І за тих, і за тих однаково ллюються ріки сліз – дівочих, матерніх, батькових... Шевченків гнів, Шевченків суд спрямовані проти Росії як імперії, а не проти Росії як народу. Проти імперських “хортів, і гончих, і псарів”, і “батюшків-царів”, проти нещасних рабів – “солдатушек”, силоміць загнаних на кавказьку бойню, – хоч і з останніх нерідко робилися “герої”⁷⁷.

Поеми “Сон”, “Кавказ”, “Чернець” І. Франко назвав “палаючими смолоскипами”, якими Т. Шевченко “обкидав ще міцну будівлю абсолютизму і рабства”⁷⁸.

Дуже точно таку Росію охарактеризувала О. Забужко: “Не треба бути особливим фахівцем з XIX століття, аби визнати, що миколаївську, вкрай змілітаризовану самодержавну теократичну імперію із ледве започатковим “третім станом” та кріпосним правом, у політичному й економічному відношенні куди більше подібним до американського рабовласництва, ніж до залишків кріпацтва в тодішній Європі, навряд чи коректно буде описувати в термінах європейської історії Нового часу, – середньовіччя являє куди продуктивнішу модель для її осмислення”⁷⁹.

Українська національна ідея Т. Шевченка, політичні погляди М. Костомарова, П. Куліша та інших відобразилися в документах Кирило-Методіївського братства. Службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак, учитель із Полтави Василь Білозерський та професор Київського університету Микола Костомаров були ініціаторами створення навесні 1846 р. нелегальної політичної організації – Кирило-Методіївського братства. У його засіданнях брали участь поет і художник Тарас Шевченко; письменник та педагог, автор “Української граматики” й української абетки, яка увійшла в історію під назвою “кулішівка”, Пантелеймон Куліш; полтавський поміщик, педагог та журналіст, який здобув вищу освіту в Парижі, Микола Савич; поет і перекладач Олександр Навроцький; етнограф і фольклорист Опанас Маркевич; педагог Іван Посяда; поет і публіцист,

⁷⁶ Див.: Ушкалов Л. “Од молдованина до фіна...” // Україна молода. – Київ, 2013. – Ч. 12. – 26 лютого. – С. 12.

⁷⁷ Див.: Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – С. 329.

⁷⁸ Див.: Франко І. Українці. – С. 183.

⁷⁹ Забужко О. Шевченків мит України. – С. 28.

автор правознавчого трактату “Ідеали держави” Георгій Андрузький; педагоги Олександр Тулуб і Дмитро Пильчиков.

Головною метою своєї діяльності Кирило-Методіївське братство вважало утвердження національно-державної незалежності України на основі демократичного ладу в конфедеративній спілці з іншими незалежними слов’янськими країнами. Кожна з цих держав мала би становити окремий штат або розподілятися на кілька штатів. Київ мав стати центральним містом конфедеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався би найвищий консультативно-регулятивний міждержавні відносини орган – собор (або сойм). Для загального захисту конфедерації від зовнішніх ворогів передбачалося створити невелике регулярне військо, а кожний штат мав би свої збройні сили та міліцейські формування. Всі громадяни мусили навчатися військової справи, щоб бути готовими в разі війни стати на захист батьківщини. Декларувалися також громадянські права Всеслов’янської конфедерації й України в ній, передбачалися скасування станів, смертної кари й тілесних покарань, обов’язкове початкове навчання, свобода віросповідання. Члени братства виступали за повалення царського самодержавства та ліквідацію кріпацтва у Російській імперії⁸⁰.

У “Книзі битія українського народу” авторства М. Костомарова Слав’янщина “знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий Українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам’ятувати одного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею”⁸¹.

Братство проіснувало трохи більше року. Навесні 1847 р. царська влада заарештувала його учасників, а згодом заслала у віддалені райони імперії. Особливо жорстоке покарання (солдатчина із забороною писати малювати) передбачалося для Т. Шевченка, адже його поезія становила загрозу для царизму. У слідчій справі з цього приводу зазначалося: “... Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетьманщины, о счастьяи возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства”⁸².

Про те, що Т. Шевченко дійсно мав великий вплив на членів Кирило-Методіївського братства, яскраво свідчать “Спогади про двох малярів”, в яких М. Костомаров висловив свої враження від зустрічі з Т. Шевченком після довгої розлуки: “Тарас Григорович прочитав мені свої недруковані вірші. Мене охопив страх: враження, яке вони справляли, нагадало мені Шіллерову баладу “Занавішений сянський ідол”. Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди!!! Поезія завжди йде вперед,

⁸⁰ Див.: *Ресніт О.* Модерна українська нація. Зародження, формування та утвердження // День. – Київ, 2013. – Ч. 125–126. – 19-20 липня. – С. 8.

⁸¹ *Костомаров М.* Книга битія українського народу. – Авсбург, 1947. – С. 3–24.

⁸² *Бородін С. Т. Г. Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи. 1840-1862 роки.* – Київ, 1969. – С. 51.

завжди зважається на сміливу справу; за нею йдуть історія, наука і практичний труд. Легше буває останнім, але важко першій. Сильний зір, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути чи не знепритомніти від раптового світла істини, сердобольно прихованої від спокійного натовпу, який іде второваною дорогою повз таємничу завісу і не знає, що таїться за цією завісою! Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб сховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна порожнеча. Тарасова муза сміливо ввійшла в цю порожнечу зі своїм негасимим світочем і відкрила за собою шлях і сонячним променям, і свіжому повітрю, і допитливості людській. Легко буде входити в це підземелля, коли туди проникне повітря, але яка людська сила може встояти проти вікових випарів, що вбивають уміть усі сили життя, гасять великий земний вогонь! Горе сміливцю поету! Він забуває, що він людина, і якщо перший зважається ступити туди, то може загинути... Але поезія не злякається ніяких згубних випарів, якщо тільки вона справжня поезія; і не загасить її світоча ніяка історична чи моральна вуглекислота, бо цей світоч горить незгасним вогнем – вогнем Прометея...⁷⁸³.

Головним теоретиком Кирило-Методіївського братства І. Лисяк-Рудницький вважав М. Костомарова, обдарованого історика, який згодом започаткував народницьку школу української історіографії. Важливим фактором у діяльності організації було те, що з нею був пов'язаний Т. Шевченко, поетичний геній якого зробив його найвпливовішою постаттю не тільки в товаристві, а й в інтелектуальному житті новітньої України⁸⁴.

Від часів Т. Шевченка та кирило-методіївців соціальний елемент відіграв в елетенську роль в ідеології українського руху, протест проти соціальної кривди звучав у ній щонайменше з рівною силою, як і проти національного поневолення⁸⁵. “Без перебільшення можна стверджувати, – писав вчений, – що Кирило-Методіївська програма, з її пізнішими ревізіями і доповненнями, послужила ідеологічним наріжним каменем українського національного руху всієї другої половини XIX і початку XX ст., аж до революції 1917 р. Це сталося в першу чергу завдяки могутньому впливу Шевченкової поезії, а також через особистий вплив декількох колишніх членів Братства, таких як М. Костомаров, П. Куліш і В. Білозерський, які після свого повернення із заслання стали головними дійовими особами українського руху у 1860-ті роки і спромоглися передати свої провідні ідеї наступному поколінню”⁸⁶. Поєднання національних і соціальних інтересів у програмі Кирило-Методіївського братства залишалося й надалі характерною

⁸³ Костомаров М. Спогад про двох малярів // Спогади про Тараса Шевченка. – Київ: Дніпро, 1982. – С. 133–134.

⁸⁴ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 67–68.

⁸⁵ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 188.

⁸⁶ Лисяк-Рудницький І. Іполіт Володимир Терлецький // Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 244.

ознакою українського національного руху, надаючи його ідеології виразного народницького забарвлення⁸⁷.

У другій половині XIX ст. село почало пробуджуватися до модерної політичної свідомості і віднаходити себе в українській національній ідеї. Той факт, що від часів Т. Шевченка та кирило-методіївців український рух мав яскравий соціальний зміст, співзвучний із стихійними прагненнями селянства, тепер почав спрацьовувати. В умовах куцого конституціоналізму, який запанував в імперії після 1905 року, села й містечка України почали покриватися мережею організацій “Просвіт!”, кооперативів тощо, які служили опорними пунктами національного руху. Головним пропагатором національної ідеї серед мас був своєрідний суспільний прошарок сільської інтелігенції, тобто кооператори, народні вчителі, фельдшери, агрономи. Як селянські сини, тобто тісно пов’язані з селом, вони мали настільки великі можливості духовного впливу, що з ними виявлялися безсилим конкурувати не лише царська адміністрація, а й чужі російські політичні партії. Люди з цього середовища своїм власне національним усвідомленням здебільшого завдячували таємним патріотичним студентським гурткам в університетах, учительських семінаріях і навіть гімназіях. Отже, українська національна свідомість, променіючи з малесеньких первісних вогнищ, що ними були громади другої половини XIX ст., за посередництвом сільської інтелігенції розливалася щораз ширше й ширше в народі⁸⁸.

”Книга биття українського народу” значною мірою використовувала як джерело саме ті погляди Т. Шевченка, які розвинуто значно глибше в поезіях 1843–1845 років, ніж у названому документі, – так вважав О. Лотоцький. На його думку, в цьому документі національно-українські ідеї переважали над загальнослов’янськими. “Шевченко, вихований читанням “Історії Русовь” Кониського, зробив з нас людей, що ненавиділи москалів і всіх, що були винні в бідуванні нашої рідної України, – писав О. Лотоцький. – Ці слова безумовно свідчать, що не ідеї Костомарова та Куліша, а ідеї Шевченка були провідними в програмі Кирило-Методіївського братства. Шевченкова національно-державна думка була багато радикальніша та його думка не лише приваблювала членів Братства, але й лякала їх, бо в їхній концепції слов’янської федерації виразно й рішуче вписувала постулат незалежності поневоленої України на рівних з іншими народами правах”⁸⁹.

На непідготованість членів Кирило-Методіївського братства до сприйняття національно-визвольних ідей Т. Шевченка звернув також увагу Дмитро Донцов. Патріотизм Т. Шевченка сприймали П. Куліш та інші члени Кирило-Методіївського братства як “парадокс”, як дивацтво. “Дивацтвом було й різке протимосковське наставлення Шевченка для братчиків, вихованих на догмах “загальноросійської”, спільної ніби то українцям і москалям поезії й науки. Виворожений з темряви забуття дух нації, що промовив устами Шевченка, нарушив їх “блаженний спокій”, поривав до чогось такого великого, перед чим здригалась їх напівзденационалізована душа. Шевченко стояв обома ногами у великій минувшині України, а братчики

⁸⁷ Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни // Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 472.

⁸⁸ Див.: Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. – С. 185.

⁸⁹ Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка. – С. 8.

з Кулішем, в напівзмосковщеній Малоросії, як би тепер сказали – в “реальній, сучасній” Україні”⁹⁰.

”Дивачними” назвав Д. Донцов також аргументи П. Куліша з приводу орієнтації України на культурну Росію: “Бо смішно було говорити про “некультурність” козацької доби з її Києво-Могилянською Академією, з якої майже 150 літ аж до кінця XVIII в. брала Московщина – та й інші слов’янські землі – своїх просвітителів, світських і церковних. Бо смішно було говорити про “високу культуру” і Петра, і Катерини, які принесли на Україну варварство кріпацтва і батуринські масакри. Бо смішно було гудити гайдамаків за їх “не гуманність”, а знаходити ту “гуманність” в московських тиранів. Бо смішно було обвинувачувати в “руїницькім” дусі Хмельницького, що був не лише революціонером, а й основоположником козацької держави. Що козацькі війни несли нераз руїну з собою? Але хто ж приносить ті війни на Україну, на її культуру, як не ті “культурники” з Московщини і з Польщі, яких славословить Куліш?”⁹¹.

У статті “Чи справді Т. Шевченко написав вірш “Слов’янам”?” І. Франко висловив своє бачення Шевченкового слов’янофільства. На його думку, в Т. Шевченка воно ніколи не було ні расове, ні конфесійне. Слов’ян Т. Шевченко любив не за те тільки, що вони слов’яни. Він не бачив жодного містичного значення в їх назві, не мріяв про світле майбутнє слов’янського етносу на тій лише основі, що “захід” загниває, а слов’яни здорові, не вірив у якісь окремі принципи розвитку майбутньої “слов’янської” культури. З минулого слов’ян Т. Шевченко цінував тільки те, що було внеском у скарбницю загальнолюдської цивілізації”⁹².

Не був Т. Шевченко, на думку І. Франка, і прихильником такої федерації, яку мав би очолити російський цар. “... Коли Костомаров подавав як одну з головних точок програми Кирило-Методіївського братства “федерацію всіх слов’ян під протекцією російського царя” і коли автор отсеї вірші⁹³ вже презумптивно величає “нашого двоглавого орла” за те, що своїми шпонами вирвав слов’ян із неволі, – писав І. Франко, – то ми мусимо вірити, що такі думки були у Костомарова і у автора вірші, може, навіть у всіх братчиків, та ми не маємо ані найменшої підстави приписувати такі думки й Шевченкові, що, як звісно, до братства фактично не належав”⁹⁴.

Тільки пізнання окремих слов’янських племен, їх взаємин, економічного становища та рівня освіти “могло, – на думку І. Франка, – розсіяти ті мрії і показати, що слов’яни в тодішнім положенні – зовсім не сила, і що їм самим першим ділом треба оновитися наукою та освітою “гнилого заходу”. От тому-то вчені славісти-українці Василь Григорович і Ізмаїл Срезневський, так як пізніше Микола Костомаров, Тарас Шевченко і сам Олександр Пипін, не долучилися до московських слов’янофілів, а радше приєдналися до западників”⁹⁵.

⁹⁰ Донцов Д. Дві літератури нашої доби. Репринтне відтворення видання 1958 р. (Вид-во “Гомін України”, Торонто). – Львів, 1991. – С. 18.

⁹¹ Донцов Д. Дві літератури нашої доби. Репринтне відтворення видання 1958 р. – С. 21–22.

⁹² Франко І. “Чи справді Т. Шевченко написав вірш “Слов’янам”?” // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 25.

⁹³ І. Франко вважав, що вірш “Слов’янам”, який проф. Стороженко знайшов в архіві департаменту поліції в Петербурзі, належав не Шевченкові, як стверджував Стороженко, а Костомарову.

⁹⁴ Франко І. “Чи справді Т. Шевченко написав вірш “Слов’янам”?” – С. 26.

⁹⁵ Франко І. Олександр Мик[олайович] Пипін // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 117.

Про те, що ідея панславизму сприймалася в Україні зовсім не так, як у Москві, говорив також і М. Драгоманов. У Москві вона проявлялася в риторичних похвалах старомосковської Русі, під якими боязко прокладалася всеросійському престолові надія простерти колись царську десницю на слов'янські народи і приготувати їм бажану долю України і Польщі. В Україні ця ідея набула форми федеративного союзу слов'ян, де кожна народність зберігала свої особливості, особисту і суспільну свободу. Разом з тим, виникло переконання, що тільки таким шляхом Україна може піднятися з колін після занепаду і зберегти власний, так несправедливо безжалісно зруйнований образ. “Український панславизм був не зовсім те, що московський, бо позаду його була козаччина, а не Московське царство, а під ним підбита Україна, а не “сверкающая стальной щетиной” імперія. От через те в українському всеслов'янстві було, як ми не раз нагадували, багато європейства, та тільки те європейство було більше природне, ніж знане, і все-таки й українське всеслов'янство мало багато подібного до московського, багато такого, що тягло людей, приставших до нього, не наперед, а назад од європейських думок, не давало зрозуміти їх, розпалитись ними”⁹⁶.

Реагуючи на враження М. Костомарова від прочитаних Т. Шевченком ненадрукованих творів, М. Драгоманов зауважив: можна було подумати, що не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх. І не через науку, а через палку натуру та через те, що йому на своїй шкурі довелося відчувати долю України. “Солодко” було вченим братчикам слухати “ненапечатані” твори поета, та й “страшно!” Ось через що, мабуть, вони й “держали його оддалік од братства”, бо гарячий поет дуже б скоро попхнув учених слов'янщиків “у політику”, та ще й у мужицьку”⁹⁷.

Б. Грінченко вважав доведеним той факт, що Т. Шевченко визнавав за кожним слов'янським народом право на національну самостійність і, насамперед, за українським народом. Поет пильно оберігав цю самостійність від усяких зазіхань і з польського, і з російського боку. Виступаючи прихильником слов'янського єднання, Т. Шевченко незабаром зрозумів, “що таке єднання з одним братом, з москалем, стає вже не братанням, а неволею”. Саме тому він виступив проти всяких “єдинств та неделимостей” і без вагань звинуватив Богдана Хмельницького за те, що “підхилився він під московську руку”⁹⁸.

Ідеї кирило-методіївців, за переконанням І. Дзюби, принципово відрізнялися від ідей російських слов'янофілів тим, що українські слов'янофіли не вивищували православ'я над католицизмом і протестантизмом, а повертали йому первісний гуманно-справедливий зміст, спотворений панством і вищим духовенством. Там були ідеї, яких зовсім не знало “класичне” слов'янофільство, ідеї демократичні, об'єктивно революційні, близькі Т. Шевченкові або власне “шевченківські”. Це – ідеї соціальної рівності та політичної свободи, гостре засудження самодержавства і панства, експлуатації, закріпачення України, слова гніву на адресу Петра I та Катерини II за поневолення України, та й взагалі на адресу царизму; схвальна згадка про декабристів; ідея федеративної республіки. В українських слов'янофілів

⁹⁶ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – Київ: Либідь, 1991. – С. 348.

⁹⁷ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм... – С. 349.

⁹⁸ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. – С. 65–66.

із великою силою і пафосом звучала ідея національної і політичної суверенності України і водночас ідея рівноправності всіх слов'ян⁹⁹.

І. Дзюба впевнений у тому, що якби яскраві поетичні твори Т. Шевченка свого часу поширилися не лише в Україні, а й в інших слов'янських країнах, вони могли б істотно вплинути на демократичні настрої в суспільстві та на республіканську модифікацію слов'янської ідеї. Концепція всеслов'янської федерації була важливою для кирило-методіївців не сама собою, а як імовірний історичний шлях вивільнення зі смертельних обіймів Москви. Щодо Т. Шевченка, то його чули, Т. Шевченком запалювалися, більше того, на той час існувало вже певне коло молодих людей, які й на самого Т. Шевченка впливали, збурювали його політичні поривання і які невдовзі створили Кирило-Методіївське братство. Але Шевченкові цього вже “було мало”: він переймався максималістським запалом – підняти весь народ¹⁰⁰.

Відмінність між поглядами Т. Шевченка і молодших кирило-методіївців бачив і М. Грушевський. Якщо молодь мріяла реформувати суспільство та гоїти соціальні рани проповіддю євангельської моралі, ширенням освіти і культури, піднесенням культурного рівня панської інтелігенції й кріпацької маси, розвитком української мови, літератури, то Т. Шевченко, – писав М. Грушевський, – “хоч положив і свою жертву сим планам, – все-таки далекий був від сих оптимістично-ідилічних настроїв, глибоко переконаний, що тільки революційні “ножі обоюдно” потраплять “розпанахати погане гниле серце” (вкрите болячками), вицідити сукровату, наляти живої козацької крови, “чистої, святої”¹⁰¹.

Отже, Т. Шевченко здійснив духовну революцію, розбудив у людських душах бажання волі. Він не лише зруйнував підвалини московського царства, а й усіх тих тронів, що плодили загарбників нашої землі. Його боялися, бояться і будуть боятися як чужинці, так і свої малороси, для яких Україна – не держава, а малоросійська губернія, а український народ – не вільна у світовому контексті нація зі своєю історією, культурою, наукою, зі своєю піснею і молитвою, з дідівськими традиціями та звичаями, з рідною милозвучною мовою, якою поет писав свої геніяльні твори, а невіддільна частина “русского міра”.

Росія В. Путіна і сьогодні не відмовилася від політики експансії, поневолення українського народу, не хоче змиритися з існуванням незалежної Української держави. Спираючись на національно-занепадну російську ідентичність, що вимагає постійного імперського розширення, намагається відтворити Радянський Союз за рахунок дезінтеграції України.

Ті, хто донедавна керували країною, під тиском російської імпершовіністичної влади, намагалися законсервувати підневільний стан України, забрати в народі національну ідею, усунути з політичної арени її носіїв, викреслити з пам'яті його героїв, державних мужів, духовних провідників, а їх місце заповнити чужими “героями”, ворожими ідеями, мета яких – перетворити українську націю на безідейну, безнаціональну масу. Саме тому вони звужували сферу вживання української мови; закривали українські школи; утримували на високих державних посадах україноненависників; переписували українську історію на угоду

⁹⁹ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – С. 347.

¹⁰⁰ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – С. 277.

¹⁰¹ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925. – С. 113.

імперським силам Росії; посилювали російщення українського інформаційного простору; підтримували реваншистські, проросійськи налаштовані сили, що активно популяризували Сталіна, та здійснювали інші антидержавні акції; заперечували на найвищому рівні Голодомор 1932–1933 років як геноцид української нації; утверджували військову присутність Росії на території України; фактично одержавлювали церкву Московського патріархату, церкву, засадничо ворожу до самої незалежності держави.

Студентський виступ у листопаді 2013 р. призвів до Революції гідності, яка повалила режим В. Януковича. Це перша проєвропейська революція в двадцять першому столітті, викликана опозицією російському впливу, пострадянській корупції й неефективності. У відповідь Росія розпочала неоголошену війну, спочатку анексувала Крим, а згодом продовжила жорстоку бійню на сході України. Сьогодні ми знову змушені говорити про геноцид за національною ознакою, який провадять ті ж самі кремлівські чекісти; ми вкотре переконуємося, що Московія є вічним ворогом України.

Т. Шевченко суворо докоряв українському шляхетству за те, що воно морально опоганило себе вірнопідданською службою царям та поневоленням селянина-кріпака. Те ж саме в радянські часи повторив Василь Стус, який незалежність порівнював із “прямосянням”. На його думку, опинившись в умовах постійної сваволі з боку влади, інтелігенція, особливо творча, опустилася до рівня чиновного класу, що допомагає владі у будь-якій справі. Ця інтелігенція благословляє терор – добровільно чи з примусу, вголос чи мовчки, рабською старанністю чи за голосом смертельного переляку.

Ось чому поетичне слово Т. Шевченка нині актуальне. Воно вчить нас скидати з себе духовні кайдани, просвітлювати свідомість, набиратися мудрости і не бути байдужим; воно веде нас до усвідомлення того, що ми не “моголи”, не “онучата голі” тих манкуртів, які запродалися за тридцять срібняків, разом з душами і тельбухами, московським поневолювачам, що нині ці “чорнилом політі, московською блекотою в німецьких петлицях” хохли-яничари є головним знаряддям у боротьбі проти носіїв національної ідеї.

Як справедливо зазначав Євген Сверстюк, є щасливі нації, для яких відступництво і національна зрада – просто випадок патології, що реєструються в клініці, але не фіксуються в історії. Для нас цілими століттями дорога зради пахла коритом, мундиром, золотом, а дорога вірності – кров’ю. З цієї крові, поту наша земля й зродила Т. Шевченка – зухвалого генія, який цілому народові прокладав шлях проти течії. Народові зі зав’язаним ротом і скованими руками. Всупереч цьому, всупереч очевидності і всім обставинам, він виявив чудо людської віри, яка зрушила гори узвичаєних, узаконених понять про “історичну неминучість” капітуляції і рабства. Саме тому дух Шевченка об’єднав людей різних професій, різних національностей, різних віросповідань, які назвали поета “Духовним гетьманом Майдану”.

Сьогодні, коли доля країни, її європейська перспектива вирішується в жорсткій війні з російським агресором, національну ідею необхідно наповнити конкретним змістом. Цей зміст мав би полягати в тому, що Українська європейська держава утримується не примусом і не страхом, а лояльністю своїх громадян: їх вірністю обов’язкові; відразою до злочинності; непідкупністю чиновників; чесністю суддів;

патріотизмом виборців, державним сенсом парламентаріїв; громадянською мужністю письменників, учених і журналістів, ініціативною хоробрістю і дисципліною солдатів та правоохоронців. Завдання полягає також у тому, щоб не змінювати у владних структурах одних людей на інших, а витворити таку державну систему, яка б унеможлилювала прихід до влади антиукраїнських та антидержавних сил. А це реально лише за умови активної політичної боротьби на основі національної ідеї, на основі ідеології національного державотворення, яку сформулював Т. Шевченко.

Т. Шевченко, за висловом Івана Дзюби, найбільший політичний поет свого часу, зробив для відродження і становлення сучасної української нації чи не більше за будь-якого українського політичного діяча чи теоретика політики, відродив у ній національну самоповагу та прагнення до самостійного державно-політичного існування.

Завдання науки – чесно й об'єктивно вивчати безцінний скарб нації – Шевченкову спадщину, складну, глибоку і багатогранну.